

"אל-תיקרא, כי אתה-אני: ממזרח אביא זרעך, וממערב אקבצך. ואמר לצפון תני, ולתימן אל-תקלאי; הביאי בני מרחוק, ובנותי מקצה הארץ". (ישעיהו מ"ג ה-ו).

מבוא להעפלה מצפון אפריקה.¹

העפלת יהודי המגרב² - ממרוקו, אלג'יר, תוניס ולוב³ מחופי אלג'יר ומנמלי אירופה, ממועד גירושם לקפריסין בינואר 1947 ועד שחרורם מהמחנות בפברואר 1949 ועלייתם ארצה לא זכתה להיחשף במלואה ולמעשה הודרה מההיסטוריוגרפיה הציונית-ישראלית. אחת ממטרות העלייה לפלשתינה-א"י של התנועה הציונית הייתה להוכיח שלא רק פליטים היו מוכנים לעלות לפלשתינה-א"י אלא שהייתה גם עלייה בבחירה חופשית. על הספינה 'יהודה הלוי' דווח "שהגיעה אלינו מאפריקה הצפונית, מארצות שהיהודים בהן אינם שרידים או פליטים, כי אם נרדפים 'סתם' על צוואר מדורות. הצהרה זו נועדה לצורך הסברתי בעולם [...] ש"בעיית היהודים אינה רק בעיית פליטים בלבד וכי רק א"י היא הפתרון לה".⁴ מחד גיסא התנועה הציונית עשתה מאמץ כמעט נואש להעלות יהודים כדי למלא את ארץ ישראל וליצור עובדות דמוגרפיות ופוליטיות ובכך להגשים את חזון 'הבית הלאומי ליהודים'. מאידך גיסא, יהדות ארצות המזרח והאסלאם הייתה עברה בבחינת נעלם. הספר ידון בשאלה האם אמנם נהגה הסוכנות היהודית על פי הצהרה זו. אלמלא התנאים שנוצרו אחרי השואה ניתן להניח שיהודים מהמגרב לא היו מועמדים באותה תקופה לעלות לארץ ישראל.

עד סוף שנות ה-90 של המאה הקודמת התמקדו המחקרים במפעל ההעפלה מאירופה שנועד להציל את שארית הפליטה ומקומה באתוס הציוני. והמידע על העפלה מצפון אפריקה התמקד בשלש הספינות הראשונות שהפליגו ישירות מחוף אלג'יר: 'יהודה הלוי', 'שיבת ציון' ו'הפורצים'. המחקר לא התמקד במעפילי 'הבריחה'⁵ שהחלה בשלהי 1947 עד מאי 1948 מצפון אפריקה והמשיכה עד תחילת שנות ה-50 של המאה שעברה. אותם מעפילים מוגרבים שלא הספיקו להעפיל בשלוש הספינות הראשונות הוברחו על ידי פעילים מקומיים ושליחי המוסד לעלייה ב' באמצעות דרכונים מזויפים לנמלים בצרפת ובאיטליה ומשם ב-25 ספינות שהיו מיועדות עבור ניצולי שואה. גם בארבע ספינות שהפליגו מנמלי מזרח אירופה לפלשתינה-א"י היו צפון אפריקאים. כולם גורשו לקפריסין.

הספר מציג תמונה שונה מזו שהוצגה במחקרים קודמים על ההעפלה מצפון אפריקה שניצנה הראשונים החלו בשלהי שנת 1946 בספינות 'ארבע החירויות', 'כנסת ישראל' ו'הנרייטה סאלד' והתגברו במחצית הראשונה של שנת 1947 בספינות, 'התקווה', 'מולדת' ו'שאר ישוב' מאיטליה, 'לנגב', 'המעפיל האלמוני', 'בן הכט' ו'תאודור הרצל' מצרפת ואחרות. כ-2,525 מעפילים צפון אפריקאים העפילו לפלשתינה-א"י לעומת הנתון הרשמי המוסד לעלייה ב' של 1,200 מעפילים בלבד. עם הפסקת ההעפלה הישירה והרשמית מחופי אלג'יר, כ-1,600 מעפילים מוגרבים עלו

¹ הוכן בידי דניאל ב-אלי ביטון. 2019.

² ככל מקום שצוין מוגרבים או המגרב הכוונה ליהודי ארצות צפון אפריקה ולוב.
³ ההגדרה של המושג מגרב היא על פי החוקרים: שוראקי. **קורות היהודים**; הירשברג. **יהדות צפון אפריקה**;

הירשברג. **תולדות היהודים**: סלושך. **נפוצות ישראל**.

⁴ אצ"מ S32/915. המדור לשליחים המחלקה בחוף לארץ 1947-1951. איגרת לשליחים ח'. (16.6.1947). עמ' 5-6.

⁵ המושג 'הבריחה' עלה לראשונה בדיווח של קראוס. השתמשתי בו כדי לתאר את ההעפלה מרגע שהופסקה פעילותו הרשמית של המוסד לעלייה ב' – מהמגרב והפכה להיות ספונטנית וספורדית; אי"ט 15-1-14/10; קראוס, יעקב. דו"ח מקיף על מצב היהודים ויחסם עם השכנים בג'רבה וכפריה (תוניס), תמוז, תש"ט.

במהלך שנת 1947 עד להקמת המדינה הן ישירות מחופי אלג'יר והן מהמגרב לנמלי אירופה ואף הם גורשו לקפריסין. זו הייתה 'הבריחה' מצפון אפריקה. עם זאת, הספרות המחקרית לא הקדישה תשומת לב ל-29 ספינות מעפילים שהפליגו מנמלי אירופה ונשאו עמם מעפילים מצפון אפריקה ולוב. האתוס הציוני שהתמקד בהעפלת שארית הפליטה אחרי מלחמת העולם השנייה לא הכיל את פרשת ההעפלה מצפון אפריקה כפי שהכיל פרשיות של יהודי אירופה.⁶ הסיפר המלא של ההעפלה הצפון אפריקאי הודר מנרטיב ההעפלה הציוני הרשמי של מדינת ישראל. סיפר ההעפלה מצפון אפריקה יחשוף את הפער בין הנתונים שבמאגר השמות של מעפילים צפון אפריקאים לבין הנתונים הרשמיים והאומדנים של חוקרים אחרים. פער שמצריך הסבר. הפרופיל הדמוגרפי של המעפילים המוגרבים יהיה התשתית עליו מבוסס הסיפר שלהם; היקף ההעפלה שנמשכה גם לאחר הפסקת ההעפלה הישירה מחופי אלג'יר; מדיניות העלייה של הסוכנות היהודית כלפי העלייה מהמגרב ומלוב; הפעילות הציונית המקומית הספורדית של יחידים וארגונים יהודים וולונטריים שתרמה להעפלה הישירה ו'הבריחה' מהמגרב; התאקלמותם במחנות הגירוש בקפריסין והפנייתם לפלשתינה-א"י ולמדינת ישראל; הכרוניקה של דימוים השלילי של המעפילים מהמגרב שהשפיעה על מדיניות העלייה של הסוכנות היהודית; החסמים שעמדו בפני קליטתם החברתית והתרבותית בחיי המחנות; ואת מחאת המעפילים המוגרבים על הדרתם מחיי המחנות.

כדי להתמודד עם היבטים אלה נבנה מאגר שמות של מעפילים מוגרבים שנועד לשרטט דיוקן של מעפילים אלה ולאפשר להם להשמיע את קולם ולספר את סיפורם. המתודולוגיה של בניית מאגר השמות התבססה על זיהוי של שמות מעפילים ברשימות מגוונות שנמצאו בארכיונים. שמות יהודיים נפוצים, כמו 'לוי' ו'כהן' לא נכללו בה אלא אם התלוו להם שמות צפון אפריקאים טיפוסיים כמו: 'יעיש, מסעוד, פרוספר, עזיזה וסוליקה'. מעפילי הספינות 'יהודה הלוי', 'שיבת ציון' ו'הפורצים' שהפליגו ישירות מחוף אלג'יר נכללו במאגר כדי להציג את תמונת ההעפלה הממסדית ובעיקר לצורך השוואה מול ההעפלה מצפון אפריקה מנמלי אירופה לפלשתינה-א"י ולמדינת ישראל לאחר הפסקת ההעפלה הישירה מחופי אלג'יר. ארגון הג'וינט לא סייע בתחילת הדרך למפעל ההעפלה מצפון אפריקה ולא הקצה משאבים למפעל מפני שיהודי המגרב לא הוכרו כפליטים.⁷

מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית פעלה בצפון אפריקה בארבעה ראשים: האחד, מול ארגוני עולים יהודים מאירופה בפלשתינה-א"י שדאגו ליידע אותה על אחיהם הפליטים ששהו במדינות המגרב ולחצו להעדרת עלייתם על פני היהודים הצפון אפריקאים. השני, באמצעות שליחיה לצפון אפריקה שפעלו בתחומי החינוך והתעמולה הציונית. השלישי, בהקצאה ישירה של סרטיפיקטים לפליטים יהודים אירופאים במגרב תוך עקיפת פעילות ההעפלה שניהל שם המוסד לעלייה ב'. והרביעי, שהופעל במקביל לשלושה הראשים האחרים היה מתן סרטיפיקטים, רישיונות עלייה לפלשתינה-א"י, במשורה לילידים יהודים בצפון אפריקה.

מדיניות זו תואמה מול ראשי המשרדים הארץ ישראלים במגרב ונציגי בליסבון וטרייסט, אנשי שלומה של מחלקת העלייה, ומול נציגי הפדרציות הציוניות בתוניס-ד"ר ליאופולד ברטוואס, באלג'יר-בנימין הלר ובמרוקו-פול קלמרו. המשרד הארץ ישראלי בליסבון בראשותו של פריץ

⁶ לדוגמא ספרות מחקרית שטיפלה בפרשיות העפלה: ויינר, ועופר. **פרשת קלאודובו-שאבאץ**; שטיינר. **פטריה**; לוי. **עליתי מספציה**; פור. **אל החוף הנכסף**.

⁷ אצ"מ S20/551. קראוס יעקב, דוח על מצב היהודים בצפון אפריקה הצרפתית. (3.2.349). עמ' 6. כרוז. **האיש בעל שני הכובעים**. עמ' 64.

ליכטנשטיין היה אמון על הטיפול ברישיונות עלייה לפליטים היהודים מהמגרב. המשרד הארץ ישראלי בטרייסט, איטליה, בראשותו של אומברטו שלמה נכון היה אחראי לפעילות העלייה מלוב. רמת מידור גבוהה זו אפשרה לסוכנות היהודית לנהל מדיניות ולהתאימה לצרכיה. קרוב לסיום מלחמת העולם השנייה הודיעה הסוכנות היהודית שלא יוענקו "רישיונות עלייה עבור חלוצים מאלג'יר, תוניס ומרוקו".⁸ העתק ממכתב זה נשלח לפדרציות הציוניות בתוניס וקזבלנקה מיד אחרי מלחמת העולם השנייה כך, עם שחרור אירופה מעול הנאצים שארית הפליטה הייתה בסדר עדיפות ראשון של התנועה הציונית. על רקע הודעה זו התגבשה אד הוק מדיניות העלייה של התנועה הציונית והסוכנות היהודית – העדפת יהודי אירופה על פני קהילות המגרב.

העפלת יהודי צפון אפריקה בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה נועדה, בין היתר, להוכיח לממשלת המנדט ולעולם שהעלייה לפלשתינה-א"י אינה תוצאה של המלחמה אלא עלייה מתוך בחירה.⁹ העלייה מצפון אפריקה במאה הקודמת הייתה בעיקר באמצעות סרטיפיקטים שהוקצו במשורה על ידי הסוכנות היהודית ליהודי המזרח בכלל וליהודי המגרב בפרט. לפלשתינה-א"י עלו גרעינים קטנים של פעילים מתנועות נוער ציוניות ממרוקו, אלג'יר, תוניס ולוב והצטרפו לקיבוצים בית-אורן, בארות יצחק, בית השיטה, יבנה ושדה אליהו.¹⁰ תפיסת 'הרזרוואר' של התנועה הציונית שהוצגה ב'תכנית המיליון' של דוד בן-גוריון והייתה מיועדת ליישום ברעיון 'החלוץ האחיד' שיזם אליהו דובקין לא התממשו. לאחר מלחמת העולם השנייה התנועה הציונית לא התמודדה עם הסתירה שבין הצהרותיה להעלאת יהודים מצפון אפריקה למעשיה בפועל. פעולותיה הראו, שהייתה לה מדיניות עקבית כלפי עליית צפון אפריקאים – מתן רישיונות במשורה תוך העדפת עליית פליטים יהודים מאירופה ומהמגרב.

רק במהלך שנת 1947 החלה העפלה מאורגנת וממוסדת מהמגרב. שלוש ספינות הפליגו ישירות מחוף אלג'יר: 'יהודה הלוי' (430 מעפילים) במאי 1947, 'שיבת ציון' (411 מעפילים) ביולי 1947 ו'הפורצים' (44 מעפילים) בשלהי נובמבר 1947. מעפילים מצפון אפריקה ולוב העפילו באופן מאולתר מחופי אלג'יר בסיוע המוסד לעלייה ב'.¹¹ בין החוקרים אין הסכמה על נתוני ההעפלה מצפון אפריקה; דוד שערי (885 מעפילים), רפאל בן-שמחון (915 מעפילים), נחום בוגנר (853 מעפילים) וזאב הדרי (974 מעפילים) לעומת הנתון הרשמי (1,200 מעפילים) של המוסד לעלייה ב'.¹² בגין פעילותו קצרת הימים של המוסד לעלייה ב' בהעפלה מצפון אפריקה ומדיניות העלייה של הסוכנות היהודית מפעל ההעפלה היה בהיקף מצומצם בקרב קהילות ביהדות זו לפני קום המדינה. בשנות הארבעים של המאה שעברה נטעה הסוכנות היהודים שתילים ולא השקתה אותם בצורה מספקת מאחר וברירת המחדל של התנועה הציונית הייתה יהודי אירופה. יהדות המגרב נזנחה במפעל ההעפלה ולא קיבלה את תשומת הלב הראויה ולא הובאה בתהליך התקומה הציונית בפלשתינה-א"י. העלייה ההמונית מהמגרב שלוותה בתהליכי סלקציה הגיעה לשיאה רק בשנות החמישים והשישים של המאה ה-20.

⁸ אצ"מ S6/3848. מכתבו של מזכיר מחלקת העלייה לבנימין הלר, קרן היסוד, אלג'יר. (8.4.45).

⁹ הדרי. **פליטים מנצחים**. עמ' 312; אבידוב. **נתיבים נעלמים**. עמ' 107.

¹⁰ אק"ד 285-49. פנייתה של 'חברת עטרת ציון' מגירבה, להנהלת מזכירות קבוצת יבנה. (21.42.45); מכתבו של מימון יוסף למזכירות קיבוץ שדה אליהו. (21.1.47); **רב שיח: הגנה יהודית** עמ' 30; בלאיס, י.ח. חלוצים מצפון אפריקה. אצ"מ S6/3847. פניית חברי קבוצת ביכורים בשדה אליהו למחלקת העלייה, הסוכנות היהודית (4.5.45).

¹¹ בן-חיים, אפרים. העפלה מצפון אפריקה. עמ' 241-320.

¹² שערי. גירוש קפריסין. עמ' 85-86; בן-שמחון. עליית יהודי מרוקו. עמ' 12-13, 25; בוגנר. מחנות המעפילים בקפריסין. עמ' 224; אביגור. לסיכומו של מפעל ההעפלה. עמ' 31-51. ; קליגר. **אלה תולדות נח**. עמ' 122; הדרי. **המוסד לעלייה ב'** עמ' מב-מג.

המחקר מתמקד בהעפלת יהודי צפון אפריקה ולוב בתקופה שבין ינואר 1947 למאי 1948 שהפליגו מחוף אלג'יר ומנמלי אירופה לפלשתינה-א"י. המונח הגיאוגרפי צפון אפריקה מזוהה במחקר עם שלוש ארצות המגרב: ממערב מרוקו וממזרח לה אלג'יריה ותוניס. במהלך המחקר התברר שאי אפשר להתעלם מקהילת יהודי לוב השוכנת ממזרח לתוניס, למרות שאינה חלק מהמגרב הקלאסי. ולאור הקשר בין הקהילה היהודית בלוב לבין הקהילה היהודית בתוניס שסייעה להעפלה מלוב והשהייה המשותפת בקפריסין. למעשה המעפילים המוגרבים היו בחזקת 'נוכחים נפקדים' באתוס הציוני¹³ ומן הראוי להעניק להעפלה זו מקום כמו לפרשיות אחרות שליוו את מפעל ההעפלה.

סיכום

המחקר שופך אור חדש על סיפר ההעפלה והמעפילים מצפון אפריקה. דמותו של המעפיל הצפון אפריקאי שורטטה לפני העפלתו ולאחר ה'בריחה' מצפון אפריקה מתחילת שנת 1947 וגירושו לקפריסין עד עלייתו למדינת ישראל בחודש פברואר 1949 מועד חיסול מחנות הגירוש בקפריסין. המעפילים הראשונים הפליגו ישירות מחופי אלג'יר וחלקם עבר הכשרה חלוצית מסוימת של אחת התנועות הציוניות בצפון אפריקה ובדרום צרפת. המעפילים המוגרבים שהעפילו מנמלי אירופה באיטליה וצרפת היו חלק מתנועת 'הבריחה' שהחלה בצפון אפריקה עם הפסקת הפעילות הממוסדת של המוסד לעלייה ב' ונמשכה לאחר קום המדינה.

נבנה מאגר שמות שזיהה 2,525 מעפילים מוגרבים שהתבסס על רשימות מארכיונים שונים. לא כול מעפיל עם שם בעל צליל צפון אפריקאי נכלל במאגר. למעלה מ-900 מעפילים העפילו בספינות שהפליגו מחוף אלג'יר ו-600,1 העפילו בספינות מנמלי אירופה כולם גורשו לקפריסין. מול האומדן (1,200) של המוסד לעלייה ב' קיים פער של 1,300 מעפילים צפון אפריקאים. לממצא זה משמעות מפני שעד עתה לא הייתה התייחסות לקומץ המעפילים הצפון אפריקאי. ההעפלה מצפון אפריקה אינה אפיזודה בהיסטוריה הציונית.

שואת יהודי אירופה אילצה את התנועה הציונית לשנות את מדיניותה כלפי העלייה – מעלייה אליטיסטית לעלייה המונית. הצורך להעלות יהודים בכול מחיר גבר על האידאולוגיה של 'היהודי החדש' והחל איתור קהילות יהודיות בארצות המזרח האסלאם שיהוו מצאי אנושי (רזורבואר) עבור הציונות. תכנית 'החלוץ האחיד', שנועדה לארגן את הנוער היהודי בארצות הלבנט וצפון אפריקה במסגרת א-פוליטית נכשלה באיבה משנפרדו השליחים הראשונים שיצאו בשליחות החינוכית והארגונית הראשונה לצפון אפריקה. גם 'תכנית המיליון' של דוד בן-גוריון שראתה את יהדות ארצות המזרח האסלאם כמרכיב חיוני לעליית יהודים לפלשתינה-א"י לא יצאה לפועל. שליחים ארץ ישראלים ייבאו את הפוליטיקה הארץ ישראלית למגרב ולוב ופרשו את יישום הרעיון הציוני בקהילות המגרב שהיה א-פוליטי כאזלת יד ובלתי ראוי ולא יעיל מפני שלא עמד בסטנדרטים של התנועה הציונית המגשימה.

הסיפר הציוני הרשמי של עליית יהודי צפון אפריקה, בשנות השלושים והארבעים של המאה שעברה לא התייחס לקשיים שהוערמו בפניהם על ידי הסוכנות היהודית, בקבלת רישיונות עלייה לפלשתינה-א"י במסגרת השדיולים. מתי מעט יהודים מצפון אפריקה ולוב קיבלו סרטיפיקטים בתקופת המנדט הבריטי. רשימות מפורטות של מועמדים לעלייה שנשלחו לסוכנות היהודית

¹³ מקורות אלה לא הזכירו העפלת יהודים מצפון אפריקה ואם הזכירו האזכור היה במעורפל. כהן. ברוח סערה; ; ברמן.. **אוניות המלחמה**; גנוז. **דפי יומן עמ' 179-186**; נוסיונב. **ההולכים על המים**; גרינפלד. **הצי הסודי**; אבראל. **פתחו שערים**.

מערים שונות בצפון אפריקה כללו מידע מפורט בדבר מקצועותיהם ורכושם כפי שנתבקשו וכול זאת הסרטיפיקטים ניתנו במשורה. הסוכנות היהודית העדיפה להעלות פליטים יהודים מאירופה שברחו לצפון אפריקה לפני ובמהלך מלחמת העולם השנייה מאשר את יהודי קהילות המגרב שלא הוכרו כפליטים. המחדל היה כפול: לא מספיק שסרטיפיקטים חולקו במשורה ליהודי צפון אפריקה גם לגבי ההעפלה מצפון אפריקה הועמדו תנאים שכמותם לא הוצגו בפני שארית הפליטה, דהיינו לגייס מאות מעפילים לספינה הראשונה מחוף אלג'יר – 'יהודה הלוי' שסימלה את הבחירה החופשית של המעפילים הצפון אפריקאים לעלות לפלשתינה-א"י בניגוד לשארית הפליטה שהעדיפה להגר לארצות המערב. התניות אלה נבעו מהחשש לעלייה לא סלקטיבית מצפון אפריקה בעוד שלגבי שארית הפליטה היא לא היוותה מכשול. גם לגבי אוכלוסיית הפליטים היהודים האירופאים, קיים ספק אם הסוכנות היהודית, שליחיה ושליחי המוסד לעלייה ב' היו ערים להעפלתם ישירות מצפון אפריקה בספינות 'יהודה הלוי' ו'שיבת ציון' ושל פליטים יהודים אירופאים שהעפילו מנמלי אירופה והגדירו את מוצאם מצפון אפריקה.

הפעילות הציונית שהתקיימה בקהילות המגרב לא נבנתה לפי הדגם המזרח אירופי. ולא התאימה לתפיסה הריכוזית של התנועה הציונית/הסוכנות היהודית שהייתה 'אימפריאליסטית' כדי לשפר ולשמר את מוטת השליטה שלה בקרב העם היהודי בכלל ובמגרב בפרט. חוסר האמון של מקבלי ההחלטות בסוכנות היהודית במנהיגות ובפעילים המקומיים במגרב בלט – נציגיה במגרב היו יהודים אירופים שיישמו את מדיניותה. אפשרויות התמרון והמידור שעמדו לרשות הסוכנות היהודית כלפי עליית יהודי המגרב היו מגוונות. שליחיה ושליחי המוסד לעלייה ב' לא עודכנו באופן שוטף ועל ידי מי מהארגונים לגבי הקצאת רישיונות במהלך שהותם במגרב בעיקר בין השנים 1947-1948. המידור היה אמצעי שליטה שנקטה בו הסוכנות היהודית כדי לטפל בקשריה עם הארגונים המקומיים הרבים והמפוצלים שפעלו במגרב.

הציונות בצפון אפריקה לא הייתה מעשית והייתה בדרגות מיסוד שונות ומפוצלת בין ארגונים וולונטריים ויחידים. זו פעילות ספורדית שהתמקדה בעיקר בלימוד השפה העברית ותרבותה. ביזמת הקהילות היהודיות המקומית נוסדו תנועות ציוניות בלוב, בתוניס, באלג'יר ובמרקו. צעירים למדו עברית ויצרו קשר עם תנועות ארץ ישראליות, הסוכנות היהודית וברית עברית עולמית כדי לקבל ספרים, מילונים ועיתונים בעברית לצורך לימוד השפה וקבלת מידע על הנעשה בפלשתינה-א"י. הם היו מוכנים לשלם את עלות הספרים שקיבלו מפלשתינה-א"י. ארגונים וקבוצות נוער יהודי בנים ובנות למדו עברית בצפון אפריקה לפני שהגיעו השליחים הראשונים שפעלו ברוח הציונות המעשית וניסו לאחד מסגרות ציוניות מקומיות כדי לשפר את התקשורת והשליטה של בין הסוכנות היהודית לפעילות הספורדית במגרב. את הפעילות הזו זיהו השליחים, בביקוריהם הראשונים, בשנים 1943 ו-1945, כאנדרלמוסיה וללא יד מדריכה.

כארבע שנים לאחר השליחות הראשונה לצפון אפריקה ושנתיים מתום מלחמת העולם השנייה החל לפעול המוסד לעלייה ב' בצפון אפריקה. שלוש ספינות העפילו ישירות מחופי אלג'יר לא לפני שהמוסד לעלייה ב' התנה זאת בגיוס מאות יהודים צפון אפריקאים. משנפוצה השמועה על אפשרות העלייה לפלשתינה-א"י זרמו מאות יהודים במשך שנת 1947 למחנות מעבר באלג'יר. אלג'יר הייתה המדינה הנוחה ביותר לתפעול ההעפלה מצפון אפריקה מפני שהייתה בשליטה צרפתית ולא הייתה לה מדיניות נגד העלייה הציונית מהשטחים שבשליטתה. החקירות שניהלו הבריטים על מעפילי 'שיבת ציון' זיהו את זירת ההעפלה הנוחה מחוף אלג'יר ובנוסף והחלטת האו"ם בי"ט בנובמבר' על תוכנית החלוקה הביאו להחלטת המוסד לעלייה ב' להפסיק את

ההעפלה הישירה מחופי אלג'יר פחות משנה לאחר שהחלה. להחלטה זו תרמו החשש לפגיעה באינטרסים של צרפת שאפשרה את ההעפלה מחופי צרפת ואלג'יר והתגברות הלאומיות הערבית האנטי קולוניאליסטית במגרב. הפסקת ההעפלה מצפון אפריקה נבעה גם מחשש של המוסד לעלייה ב' שהעפלת שארית הפליטה מנמלי אירופה תפגע.

ההעפלה הספונטנית והלא ממוסדת – 'הבריחה' – הייתה התגובה הצפון אפריקאית על הפסקת ההעפלה הממוסדת מצפון אפריקה. מאות מעפילים שנשארו במחנות עולים זמניים באלג'יר ובמחנות מעבר בדרום צרפת, מסוף שנת 1947 ועד הקמת המדינה, הצליחו לעלות לפלשתינה-א"י וגורשו לקפריסין. השליחים והפעילים המקומיים המשיכו לפעול למען 'הבריחה' בדרך לא דרך למרות המשאבים המצומצמים שהעמידו לרשותם הסוכנות היהודית והמוסד לעלייה ב'. 'הבריחה' הסתייעה בדרכונים מזויפים שסופקו למאות מוגרבים ואיפשרו להם להגשים את חלום השיבה לציון לפלשתינה-א"י. מאות יהודים צפון אפריקאים הצטרפו לספינות שנועדו להעלות את שארית הפליטה לפלשתינה-א"י. אפשר היה לזהות בכך ניצנים דומים לפעילות 'הבריחה' כפי שקרתה באירופה, אך בקנה מידה מצומצם. מושג 'הבריחה' יוחס עד כה ל'בריחה' של יהודי אירופה ממזרח אירופה למערבה שבחרו להגר בעיקר לארצות אחרות מאשר לפלשתינה-א"י. לעומתם, היהודים מצפון אפריקה רצו רק לשוב 'לציון'. 'השאלת' המושג נועדה להראות שמונחים כמו עלייה, 'העפלה', ו'בריחה' אינם נחלת האתוס הציוני שזוהה עם יהדות אירופה בלבד. מאות מעפילים מצפון אפריקה העפילו ב-32 ספינות מנמלי צרפת ואיטליה לפלשתינה-א"י הוכיחו שהקהילות היהודיות סייעו יחד עם פעילים מקומיים ושליחים למען העלאת יהודים בתנאים לא תנאים.

מדיווחי השליחים עלה חשש מפני עלייה המונית מצפון אפריקה שלא תיקלט בפלשתינה-א"י. וזו אחת הסיבות להיקף ההעפלה המצומצם מצפון אפריקה. למרות שהתנועה הציונית/הסוכנות היהודית חששה לגורל היהודים מפרעות נוסח 'הפרהוד' בעיראק בשנת 1941, היא לא נקטה באמצעים למנוע פרעות ביהודי המגרב מפני שלהערכתה לא נשקפה סכנה מיידית לקהילות היהודיות שם. זאת, חרף ההתראה על מהומות צפויות בצפון אפריקה שנשלחה מ'אטלס' [צפון אפריקה] למוסד לעלייה ב'. אבל גם לאחר החלטת האו"ם בכ"ט בנובמבר היישוב המאורגן והמדינה לא נערכו להתמודד עם התפרצויות ופוגרומים מצד האוכלוסייה הערבית במדינות המגרב כפי שקרה עיר אוג'דה (יולי 1948). הסוכנות היהודית לא התמודדה עם הפרדוקס במדיניותה כלפי הקהילות היהודיות במגרב: מחד גיסא התנועה הציונית עשתה מאמץ כמעט נואש להעלות יהודים כדי למלא את ארץ ישראל וליצור עובדות דמוגרפיות ופוליטיות ובכך להגשים את חזון 'הבית הלאומי ליהודים'. מאידך גיסא, יהדות ארצות המזרח והאסלאם הייתה עבורה בבחינת נעלם. אלמלא התנאים שנוצרו אחרי השואה יהודי המגרב לא היו מועמדים באותה עת לעלות לארץ ישראל.

ספרות המחקר שעסקה בהעפלה בכלל ומצפון אפריקה ולוב בפרט לא התמודדה עם צרכים, הדימויים והתסכול של המעפילים משארית הפליטה ומהמגרב כאחד. המחקר בא לתקן את הסיפר של האחרונים שהודר כאמור מהאתוס הציוני. הם שוכנו בעיקר במחנה 55 -- 'רובע הארלם' בקפריסין. דיוקן המעפילים המוגרבים הוא של צעירים בגיל גיוס ומשפחות בנות שלושה עד עשרה ילדים. למעלה ממחצית המעפילים היו צעירים וצעירות בודדות, תופעה לא אופיינית לקהילות יהודיות מוגרביות באותה עת. נתון זה עמד בסתירה מסוימת לדיווחי השליחים. רוב המעפילים היו מסורתיים-דתיים וביניהם צעירים מתנועות ציוניות שקיבלו הכשרה מסוימת

במחנות ההכשרה בצפון אפריקה וחלקם היו דוברי עברית.. המעפילים המוגרבים היו בעלי משלך יד דומה לזה של מעפילי שארית הפליטה. התאקלמותם הייתה מינימלית והם לא היו שותפים בתהליכי קבלת ההחלטות במחנות. הם הודרו ממקומות תעסוקה למרות שלחלקם היו כישורים למלא תפקידים הן בהוראת העברית והן בעבודות לא מקצועיות. המעפילים לא היססו לבטא את תסכולם במחאות, הפגנות, בריחות וגם באיומים לחזור לארצות מוצאם. המעורבות הבלתי נלאית של התנועות הארץ ישראליות במגרב ובקפריסין שימרה את הסטטוס קוו של החלוקה הפריטטית של העולים לפלשתינה-א"י. מידע זה דיו לפזר את הערפל ביחס להעפלה מהמגרב -- לא משיחית אלא -- שיבת ציון אידאולוגית. הצפון אפריקאים שלא הכירו את המערכת הפוליטית הארץ ישראלית עברו קואופטציה בקפריסין שנמשכה גם במדינת ישראל.

דימויים של המעפילים מצפון אפריקה היה שלילי והועצם בדיווחי שליחי התנועות הסוציאליסטיות והדתיות הארץ ישראליות, מפקדי הספינות ומלוויהן. לדימוי של יהודי המגרב היו מספר פנים: החברתי-תרבותי הם היו מקבץ של 'פושעים וזונות'; הפוליטי-הם היו 'פשיסטים'; והדתי-הם היו בורים ועמי ארצות. שליחים לא היססו להטיל ספק ביכולתם של יהודי מהמגרב להיקלט בפלשתינה-א"י. ובעיקר חששו מהשפעתם על אופייה של המדינה שבדרך. דימוי שלילי זה השפיע במישרין ובעקיפין על מקבלי החלטות ועל מדיניות העלייה מצפון אפריקה גם לאחר קום המדינה. דימויים שליליים אלה לא היה בהם כדי לקרב את המוגרבים במחנות אלא הביא לתסכול וניכורם. יהודי צפון אפריקה נתפסו כ'חומר' לא רצוי ולא מתאים בעיני הממסד הציוני בפלשתינה-א"י. בשלב מוקדם מאד לאחר הקמת המדינה דימויים אלה יצרו בסיס לסידרת מאמרים גזעניים ומתייגים, בעיתון 'הארץ', בחודש פברואר 1949, וחיזקו את החשש של היהודים האירופאים שבנו והכריזו על הקמת המדינה מפני 'קרנבל' העלייה ההמונית מארצות האסלאם.

סיפר ההעפלה לפלשתינה-א"י נפרש בספרות המחקרית, ביומנים ובזיכרונות מהתקופה שלפני קום המדינה. אלה היו יומנים וזיכרונות אישיים של בעלי תפקידים שנטו להציג את הפן האישי של שליחותם ובדרך כלל לא היו ביקורתיים כלפיה ולא כלפי הממסד הציוני. פרסומים רשמיים על ההעפלה האדירו את פעילותם של אישים בממסד הציוני. פרסומים אלה לא תמיד הסתמכו על מקורות ארכיוניים ובחלקם לא צוינו בהם תאריכים. גם מקומם של ארגונים שלקחו חלק בהעפלה -- הפל"ם, הסוכנות היהודית, ההסתדרות הציונית והמוסד לעלייה ב' -- לא נפקד בפרסומים אלה. גם חלקן של התנועות הפוליטיות שהיו שותפים לתהליך ההעפלה -- "הקיבוץ המאוחד", 'מפא"י', 'אגו"י', 'בית"ר' ו'הפועל המזרחי' -- לא קופח. חלק מפרסומים אלה התעלם מההעפלה מצפון אפריקה ומלוב חלק העלה 'מס שפתיים' כלפיה. זיכרונות וביוגרפיות של מעפילים מוגרבים שנכתבו לאחר קום המדינה האדירו גם הם את פעילותם האישית ואין בהם כלל התייחסות למקורות ארכיוניים.

הממצאים העיקריים הם:

- א. חשיפת סיפר ההעפלה ו'הבריחה' מחופי צפון אפריקה ומנמלי אירופה ב-32 ספינות של 2,525 מעפילים;
- ב. ריכוז רשימת מעפילים מצפון אפריקה עם נתוניהם הדמוגרפיים והשוואתם מול האומדנים של החוקרים והאומדן הרשמי מול המאגר;
- ג. חשיפת מדיניות העלייה המפלה כלפי יהודי ארצות המגרב שהשפיעה על תהליכי הסלקציה בעלייה ההמונית של יהודי צפון אפריקה;

ד. יבוא הפלגנות הפוליטית הארץ ישראלית למגרב כחלק מהקואופטיציה הפוליטית שעברו המעפילים גם במחנות המעבר וגם בקפריסין ונמשכה בעוצמה רבה גם לאחר קום המדינה; ה. החשיפה של מעורבות הפעילים המקומיים שהובילו את התנועות הנוער במגרב למען ההעפלה ו'הבריחה' לאחר שהופסקה ההעפלה הממוסדת על ידי המוסד לעלייה ב'; ו. חשיפת הדימויים השליליים של המוגרבים במהלך העפלתם ושהייתם בקפריסין והשפיעו על היקף ההעפלה, לפני קום המדינה מהמגרב, שליוו אותם גם לאחר הקמת המדינה; ז. זיהוי החסמים שהביאו להדרה חברתית, תרבותית וממקורות תעסוקה במחנות קפריסין שבאופן 'טבעי' נמשכה גם לאחר קום המדינה; ח. מחאת המוגרבים במחנות קפריסין על ההתעלמות מצורכיהם שנמשכה גם לאחר קום המדינה. מחאות אלה היו חלק בשרשרת המחאות הגדולות בשנות החמישים (ואדי סאליב) והשבעים (הפנתרים השחורים) של המאה שעברה. ט. חשיפת סיפר העפלתם של פליטים אירופיים שעלו ישירות מנמלי אלג'יר ופליטים יהודים אירופאים מהמגרב שהגדירו את מוצאם מצפון אפריקה והעפילו מנמלי אירופה. כל אלה הביאו מספרים את סיפר ההעפלה הצפון אפריקאי ומשלבים אותו באתוס הציוני של ההעפלה ובאתוס של בניית והקמת המדינה. הממצאים מהווים נדבך נוסף להבנת הבעיות החברתיות שעמם התמודדו עולים צפון אפריקאים לאחר קום המדינה. הממצאים מחזקים את הטענה בדבר התעלמות או השכחה מצד הסוכנות היהודית שבטאו מדיניות עקבית וברורה שנמשכה משנות ה-30 של המאה שעברה. עד שנות ה-40 רישיונות עלייה ליהודי המגרב. מדיניות זו התבטאה בהעדפת עליית שארית הפליטה, גם אם הייתה מוצדקת, הרי שהעדפת פליטים יהודים ששהו במגרב הייתה בחזקת אפליה עקבית וברורה. הקצאת רישיונות עלייה, עדיין במשורה, בסוף שנות ה-40 של המאה שעברה הייתה בבחינת הכאה על חטא על חוסר אונם של ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית לפעול ולהפעיל את בנות הברית כנגד השמדת יהודי אירופה. מס השפתיים ששילמו ארגונים אלה כלפי יהדות המגרב, ברעיון 'החלוץ האחיד' ו'תוכנית המיליון' כחלק מאמץ לזהות רזרבואר של העם היהודי לאחר השואה שלא יושמו, לא מתרץ את הקשיים שהערימו היישוב הציוני המאורגן בדרכם לציון של פניות רבות של וגרבים. התירוצים שנאחזה בהם הסוכנות היהודית היו אי התאמתם של עולים מהמגרב על פי קריטריונים של גיל, הרכב משפחה שהשתנו מעת לעת. גם אם הם עברו הכשרה בארץ מוצאם - טריפולי הגרעין 'ביכורים' השני שהיה מיועד ל'שדה אליהו' לא נקלט מ'סיבות חברתיות ודתיות'. זאת ועוד, המסרים הכפולים של תנועת 'הפוחמ"ז' שהיו מקובלים גם על הנהלת הסוכנות היהודית בדבר הימנעות מעלייה בלתי ליגאלית של צעירים מהמגרב בעוד שבאותה עת העלייה הבלתי ליגאלית הוכרזה כ'נשק מדיני' במאבק בבריטים מדברת בזכות עצמה. העדפה של גולי מאוריציוס על פני עליית המוגרבים נתפסת כמובנית מאליה. הטלת אחריות על הממשלה המנדטורית לגבי הקצאת רישיונות עלייה ננקטה בידי הסוכנות היהודית אף שזו המליצה על הקצאה שמית של רישיונות הייתה בבחינת לעג לרש כי מנהיגי הקהילות לא תמיד ידעו מהנוהל הקצאת רישיונות. המלכוד של התנועה הציונית: מחד גיסא הודי המגרב נתפסו כנחותים ולא מתאימים לחזון הציוני, על פי דיווחי השליחים, אבל לא הייתה ברירה אחרת בידה של התנועה הציונית אלא לפנות לקהלים יהודיים כי השואה גרמה לעם היהודי נזק בל ישוער. חוסר האמון של הסוכנות היהודית במנהיגות הקהילתית המקומית במגרב היה שקוף מאד והתבטא באיוש המשרדים הארץ ישראלים ומוסדות כמו קק"ל וקרן היסוד על ידי נאמניה --

יהודים אירופאים. גם יבוא הפוליטיזציה הארץ ישראלית למגרב היה חטא בל יכופר כי ה'נייה' [נייה' בערבית מוגרבית היא אמונה נקייה, טהורה ותמה חפה מאינטרסים, ב.ד.] היהודית הצפון אפריקאית כלפי הציונות הייתה חפה מכול פוליטיקה והאמינה בחזון שיבת ציון. הקטליזטור שהעצים את הכמיהה לציון הסתייע ללא ספק מהירתמותם של פעילים מקומיים שעודדו את אחיהם לעלות ארצה. זאת חרף התעסקות השליחים הארץ ישראלים במאבקים פוליטיים ביניהם ופחות בהכרת הקהילות אותן היו אמורים 'להציל' כביכול. הקצאת שליחים ומשאבים להכשרות במגרב הייתה זניחה. עם זאת, אי אפשר לגרוע ממסירותם של השליחים להעלות את יהודי המגרב. ההכאה על חטא של התנועה הציונית התבטאה בסיור שערך טבנקין לפעילה יהודית צעירה מתוניס, נדיה כהן, במחנות העקורים בגרמניה שנועד להוכיח לה מדוע אין מספיק שליחים בצפון אפריקה. אי אפשר להתעלם מהתפיסה 'האימפריאליסטית' ששררה בסוכנות היהודית כלפי יהדות העולם דאז בכלל וכלפי יהדות המגרב בפרט. תפיסה שכול מהותה שליטה מלאה על יישום החזון הציוני כפי שהוגדר מבלי לבחון אם הייתה לו הצדקה במגרב.

מדיניות הסוכנות היהודית כלפי קהילות יהדות צפון אפריקה אחרי מלחמת העולם השנייה התנהלה בארבעה הקשרים: האוניברסלי – הטיפול בשאלת ארץ ישראל מול אומות העולם; האירופי – 'הבריחה' והצלת שארית הפליטה; האזורי – פעילות המוסד לעלייה ב' מנמלי הים השחור ומנמלי אירופה בצרפת ואיטליה; המקומי – העפלה והתחלת 'הבריחה' של יהודי צפון אפריקה מהמגרב. אפשר להבין שהתנאים בהם פעלה התנועה הציונית היו לעיתים לא מציאותיים וסדר העדיפות לעלייה נקבע לפי אינטרסים אלה. לכן, יש מקום להתייחס ברגישות וזהירות מהסקת מסקנות על בסיס הספרות המחקרית ועדויות 'מטעם' הממסד בלבד. קריאה שנייה ושלישית של המסמכים בארכיונים לא נועדה לשרת את מדיניות של התנועה הציונית או להצדיקה. ההיסטוריוגרפיה הרשמית הישראלית אינה חסינה בפני ביקורת לגיטימית. זאת מבלי לגרוע ממהלכיה ותרומתה של הסוכנות היהודית להקמת המדינה שהעדיפה לאחר מלחמת העולם השנייה את עליית שארית הפליטה על פני יהודי המגרב. מדיניות עלייה זו כלפי קהילות היהודיות בצפון אפריקה השפיעה על עיצוב מדיניות הסלקציה בשנות החמישים של המאה שעברה.

הקשיים שערם המוסד לעלייה ב' בהקצאת ספינות מעפילים מצפון אפריקה לא ריפו את ידם של המעפילים ובעזרת השליחים והפעילים המקומיים הפעילו תנועת 'בריחה' מקומית שהביאה להעפלתם של 1,600 מעפילים ב-25 ספינות העפלה שהיו מיועדות מלכתחילה לשארית הפליטה. הסיפר הזה 'נעלם' מאתוס הציוני לעומת אירועים אחרים כמו, 'לה ספציה' ואקסודוס שסימלו הרואיזם של מפעל ההעפלה. חמורה מאד התעלמות המרכז של המוסד לעלייה ב' באיטליה מהעפלת בסירות של מאות יהודים לובים לאיטליה.

הדיווחים של השליחים ובעיקר הביקורת שהעבירו על יהדותם של המוגרבים הייתה מתנשאת הן מצד התנועה הדתית 'הפיהמ"ז' והן מצד התנועות הסוציאליסטיות – הקיבוץ המאוחד. התנשאות שגבלה בבורות. יתכן וזה מה שניתן היה לצפות משליחים שהזדהו עם רעיון הציוני של הפיכת הפירמידה היהודית כדי להגדיר את היהודי החדש שיבנה את פלשתינה-א"י ולא נבדק מעולם אם הוא מתאים ליהדות המגרב שהייתה בניצניה הראשונים של התפתחות מודרנית. דיווחי השליחים יצרו רושם רע של המוגרבים ובעיקר על המעפילים שביניהם. אין ספק שהדימויים השליליים שהתלוו לדיווחיהם השפיעו על עיצוב מדיניות עלייה כלפי קהילות המגרב גם לאחר הקמת מדינת ישראל. ההדרה החברתית, תעסוקתית ואף התרבותית של המוגרבים במחנות קפריסין, הייתה

עובדה. אילו נערך סקר של דוברי עברית בקרב מעפילי צפון אפריקה היו נמצאים כמה עשרות שיכולים היו לגשר על הפער בתקשורת ביניהם לשארית הפליטה. יתירה מזאת, היה אפשר להסתייע בפליטים יהודים אירופאים ששהו במגרב ועלו בשתי הספינות מחוף אלג'יר ובספינות אחרות מנמלי אירופה וגורשו גם הם לקפריסין. גם אם החסמים שהוצבו בפני המעפילים המוגרבים לא כוונו כלפיהם הם היו מובנים במחנות קפריסין ומעבר לכוחם.

התסכול של קהילת המעפילים המוגרבים שנבט בקפריסין (1947-1948) הביא ל'מרד' ואדי סאליב (1959) והגיע לשיאו בהפגנות 'הפנתרים השחורים' (1971). סמלי מאד שדוד בן הרוש, המעפיל הצפון אפריקאי ב'יהודה הלוי' הנהיג את 'מרד ואדי סאליב' שהעלה לסדר היום הציבורי את שאלת ה'גזע' וה'צבע' שהייתה בבסיס הבעיה העדתית ו'איימה' על ההגמוניה שהקימה את המדינה מאז ועד היום.

ביבליוגרפיה¹⁴

ארכיונים

איי"ט – ארכיון יד טבנקין.

אצ"ד – ארכיון ציונות דתית, בר-אילן.

א"צ – ארכיון צה"ל.

אצ"מ – הארכיון הציוני המרכזי. (CZA)

אק"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי, יבנה.

את"ה – ארכיון לתולדות ההגנה.

אתע"ל – ארכיון תנועת העבודה החלוץ ומכון לבון.

ISA / א"מ – ארכיון המדינה.

ארכיון הגוינט: AJJDC – תיקי קפריסין 1945-1949. AJJDC תיקי ג'נבה.

הארכיון הציוני המרכזי: לשכת העלייה חיפה ותל אביב S3, המחלקה לארגון S5, המחלקה לעלייה S6, המחלקה לענייני היהודים במזוה"ת S20, המחלקה המדינית S25, מחלקת הנוער והחלוץ S32, המאבק ברוויזיוניסטים S44. תנועת הפוהמ"ז S55, דוחות סטטיסטיים S75, מדור שליחים S86. מחנות גולי קפריסין J21. משרדי הסוכנות היהודית בפאריס L10, המחלקה לילדים ונוער L75.

הארכיון לתולדות ההגנה: עדויות של שליחים, מפקדי ספינות מלווי וגדעונים לפי ספינות מעפילים מצפון אפריקה: יהודה הלוי-14/233, שיבת ציון-14/295, הפורצים-14/219, לנגב-14/245, לקוממיות-14/247, המעפיל האלמוני-14/276, יחיעם-14/259, לא תפחידונו-14/240, טירת צבי-14/229, כ"ט בנובמבר-14/270, משמר העמק-14/263, שבתאי לוז'ינסקי-14/263. עדויות פעילים: ארזי יהודה, סאם אביטל, אלי אוחיון, אביגור שאול, יאני אבידוב, יגאל כהן, אפרים בן-חיים (פרידמן).

אצ"ד – ארכיון הציונות הדתית, בר-אילן: תיקים: 4/33, 239-7/240, 665/14.

אק"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי: תיקים: 49/28, 49/285, 49/289, 48/283, 48/285, 47/48.

ארכיון יד טבנקין: עדויות של שליחים/תיקים על העפלה מצפון אפריקה

ארכיון תנועת העבודה החלוץ ומכון לבון: חטיבה צפון אפריקה וצרפת.

המכון ליהדות זמננו: המרכז לתיעוד בעל פה, עדויות של פעילים בעלייה ב'.

ארכיון המדינה: תיקי ספינות מעפילים ורשימות עולים ISA1/15492/1-5

עיתונות

¹⁴ הביבליוגרפיה הוכנה בידי דניאל בבר-אלי ביטון. 2019.

הצופה'. ראיון עם פליט. (7.2.44); 'העולם'. י"ז סיון, תשי"ז. (5.6.47); 'זרעים'. גיליון ז-ח, שנה 2. ניסן-אייר, תשי"ז. (4.7.47); 'זרעים'. גיליון א', שנה 10. תשרי, תשי"ה; 'חרות'. האינצידנט המרוקני (7.8.1959); 'הבוקר' מרד קפריסין (14.11.48); 'משמר' אי שחרור חייבי גיוס (16.7.48); 'הארץ' (14.7.48).

קטעי עיתונות על ספינות מעפילים:

המעפיל האלמוני: 'הבוקר'. (18.2.47); 'הארץ'. (19.2.47); 'דבר'. (18.2.47). 'יהודה הלוי': 'משמר'. (2.6.47); 'הארץ'. (1.6.47); 'קול העם'. (1.6.47); 'העולם'. י"ז סיון, תשי"ז. (5.6.47).

ראיונות אישיים:

אזולאי, משה – 'יהודה הלוי, בית שמש. 28.8.1984.
ביטון, אליהו – 'יהודה הלוי, ירושלים. ינואר 1983. שאלות ותשובות 1988-1984.
בן-שושן, אמנון (בן סוסן אדמונד) – 'לנגב', קיבוץ מעגן. 22.7.2013, 28.2.2015.
בן-שושן, אמנון ועקריש, יוסף – ראיון משותף, קריית שמונה. 25.9.2015.
חרקובסקי-חורב, ישראל – מפקד ספינת המעפילים 'יהודה הלוי', קיבוץ שדות ים. 21.11.1984.
כהן, גד – 'יהודה הלוי', אופקים. 23.1.1985.
סנש חיים, (מישו) – מלווה הספינה 'יחיעם'. קיבוץ מעגן. 29.3.2013, 1.6.2013.
עקריש, יוסף – 'המעפיל האלמוני', קריית שמונה. 26.2.2015.
פרנקו-כהן, נדיה – פעילה בתנועת 'דרור', תוניס, קיבוץ רגבים. 22.3.2016.
פרץ, ז'ק-יעקב – 'יהודה הלוי', מושב רינתיה. 18.9.1984.

מקורות ביבליוגרפיים

אביגור, שאול. לסיכומו של מפעל ההעפלה. עמ' 31-51. בתוך: אביגור, שאול (עורך). עם דור ההגנה-פרשיות ודמויות. הוצאת מערכות. תל-אביב. תשי"א.
אביזוהר, מאיר. ביקור בן גוריון במחנות העקורים ותפיסתו הלאומית בתום מלחמת העולם השנייה. עמ' 253-271. בתוך: פינקוס, בנימין (עורך). יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה 1948-1944. אוניברסיטת בן גוריון. באר-שבע. 1987.
אביטבול, מיכאל. הפעילות הציונית בצפון-אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה. פעמים, 2. תשל"ט. עמ' 65-91.
אבנרי, ההסתדרות הציונית - אבנרי, יצחק. ההסתדרות הציונית והעלייה הבלתי לגאלית לא"י מראשית הכיבוש הבריטי ועד סוף מלחמת העולם השנייה. חיבור לקבלת תואר דוקטור. אוניברסיטת תל-אביב. 1979.
אבנרי, יצחק. מרד העלייה תכניתו של בן-גוריון לעליה בלתי לגלית. קתדרה, 44. תמוז. תשמ"ז. עמ' 126-157.
אבנרי, ל. אריה. המאבק בספר הלבן והקמת המוסד לעליה ב'. עמ' 213-245. בתוך: שלמה, דרד. (עורך). שורשים, קבצים לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה. יד טבנקין. תל-אביב. 1982.
אברהמי, חנה. ראשיתה של התנועה הציונית החלוצית בצפון-אפריקה 1948-1943. שורשים במזרח א', 1986. עמ' 191-240.

אברמסקי-בליי, עירית. ההכשרה הציונית ג'רבה. עמ' 475-493. בתוך: הרווי, זאב. חזן-רוקס, גלית. סעדון, חיים. ואמנון, שילוח. (עורכים). ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח. משגב ירושלים. ירושלים. תשס"ב.

אהרני, מטות תרן - אהרני, ראובן. מטות תרן ספינות ההעפלה והרכש לאחר מלחמת העולם השנייה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1997.

אורן, להתחיל אחרת - אורן, מנחם. להתחיל אחרת לחיות אחרת תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.

אורן, מנגד תראה - אורן, מנחם. מנגד תראה את הארץ חינוך הנוער בקפריסין. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשמ"ה.

אלרואי. אימיגרנטים - אלרואי, גור. אימיגרנטים ההגירה היהודית לארץ ישראל בראשית המאה ועשרים. יד בן צבי. ירושלים. 2004.

אלמאליח, אברהם. אפריקה הצפונית בתרבות העברית. עם וספר אלול תש"ה. עמ' 29-32.

אלמאליח, אברהם. במחנות המעפילים בקפריסין. הד המזרח, כ"ו שבט, תש"ט. עמ' 11.

אלמאליח, אברהם. מעפילי צפון אפריקה בקפריסין. הד המזרח, י"ב שבט, תש"ט. עמ' 5.

אלמאליח, שמואל. מצב החינוך והתרבות בקזבלנקה. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 71-72.

אלפסי, דוד. כנס על ההעפלה מצפון אפריקה. יד טבנקין. (10.1.82). עמ' 23-24.

אפרת, אהרן. 'השומר הצעיר' בהכשרה. משולש ההגשמה: הכשרה - עלייה - העפלה. מאסף לחקר העבודה הציונית והסוציאליזם י"ז. תשמ"ז. עמ' 138-148.

ארצי, יצחק. אפיזודה ושמה מחנות הגירוש בקפריסין (במלאת 35 שנה לנעילת המחנות). משואה י"ב. 1984. עמ' 204-210.

ארצי, יצחק. יומנה של 'כנסת ישראל'. משואה כ"ה, אפריל 1997. עמ' 158-184.

באואר. הבריחה. באואר, יהודה

בוגנר. אי הגירוש - בוגנר, נחום. אי הגירוש מחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. עם עובד. תל אביב. 1991.

בוגנר. ספינות המרי - בוגנר, נחום. ספינות המרי ההעפלה 1945-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1993.

בועז, אריה. שאול, מאירוב (אביגור). התגייסות להצלת היהודים. עמ' 532-533. בתוך: דינה, פורת (עורכת). שואה ממרחק תבוא. אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה 1933-1948. יד בן צבי. ירושלים. 2009.

ביטון, שלמה. מאמצים עבריים בקזבלנקה מרוקו. עם וספר, אלול. תש"ו. עמ' 60.

בלאיס, י.ח. חלוצים מצפון אפריקה בארץ ישראל. הד המזרח, כ"ח. תשרי תש"ו. (5.10.45). עמ' 9.

בן-אשר. השומר הצעיר במרוקו - בן-אשר, רפאל תולדות השומר הצעיר במרוקו. גבעת חביבה. 1990.

בן-אשר. השומר הצעיר בתוניסיה - בן-אשר, רפאל. תולדות השומר הצעיר בתוניסיה. גבעת חביבה. 1980.

- בן-דוד. חרב בניכר-בן-דוד, יהודה. חרב בניכר מעלילות ה'הגנה' באירופה 1945-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1978.
- בן-דוד. ההגנה באירופה - בן-דוד, יהודה. ההגנה באירופה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1995.
- בן-מלכא. מ.ח. התפתחות העברית בטאנג'ר. עם וספר, אלול, תש"ה. עמ' 67.
- בנבסה, אסתר. ציונות ופוליטיקה. מקומית בארצות המזרח. פעמים 73. 1997/98. עמ' 36-40.
- בן-חיים, אפרים. השליחות הארץ ישראלית לצפון אפריקה התקופה הראשונה 1943-1948/9. עמ' 4-17. בתוך: יום עיון ארגון פעילי המחותרת וההעפלה ואסירי ציון בצפון אפריקה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1994.
- בן חיים (פרידמן), אפרים. ההעפלה מצפון אפריקה, שלוש אוניות. שורשים במזרח א', 1986. עמ', 241-320.
- בן חיים, אפרים. שליחות לגולה. עמ' 551-554. בתוך: שליחות לגולה 1948-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.
- בן-שמחון, רפאל. עליית יהודי מרוקו לארץ ישראל לא פסקה על אף התנאים הקשים וסכנות הדרכים. במערכה, 260. אוגוסט 1982. עמ' 12-13, 25.
- ברד, שלמה. שליחות ושליחים לארצות האסלאם. שורשים במזרח א', 1986. עמ' 145-189.
- גולני. הנציב האחרון - גולני, מוטי. הנציב האחרון הגנרל סר אלן גורדון קאנינגהם 1945-1948. עם עובד. תל אביב. 2011.
- גרשון, יצחק. העזרה לפליטים יהודים במרוקו במלחמת העולם השנייה. שורשים במזרח ב', 1989. עמ' 288-293.
- דומיניץ. עליה והגירה - דומיניץ, יהודה. עליה והגירה בשנות מצוקה ובימי תקומה. מוסד ביאליק. ירושלים. 2000.
- דרוזי. פרשת אקסודוס - דרוזי, ז'ק. פרשת אקסודוס באור חדש. עם עובד. תל אביב. 1971.
- דרויאן, ניצה. על הציונות בקרב ארצות האסלאם. כיוונים, 28. אוגוסט 1985. עמ' 85-92.
- דשן, שלמה. הדתיות של המזרחיים: ציבור, רבנים ואמונה. אלפיים 9. (1994). עמ' 44-58.
- הדר (שכנר), יחזקאל. עם הפעילים והמעפילים של 'החלוץ האחיד'. עמ' 33-34. בתוך: ליבר, רוש. תורי, אברהם. (עורכים). נתיבי הצלה והעפלה המרכז לגולה באיטליה 1944-1948. דפוס סגל. תל אביב. 1984.
- הדרי. פליטים מנצחים אימפריה - הדרי, וניה. זאב. פליטים מנצחים אימפריה פרשיות עלייה ב'. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשמ"ה.
- הדרי. המוסד לעלייה ב' - הדרי, וניה זאב. המוסד לעלייה ב' יומן מבצעים, פאריס 1947. אוניברסיטת בן-גוריון. באר שבע. 1991.
- הירשברג. יהדות צפון אפריקה - הירשברג, חיים, זאב. יהדות צפון אפריקה. קצין חינוך ראשי, ענף השכלה. תשי"ט.
- הירשברג. תולדות היהודים - הירשברג, חיים, זאב. תולדות היהודים - באפריקה הצפונית: התפוצה בארצות המגרב מימי קדם ועד זמננו. מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ה.

- הכהן. תכנית המיליון - הכהן, דבורה. תכנית המיליון תכניתו של דוד בן גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945. משרד הביטחון, ההוצאה לאור. תל-אביב. 1994.
- הכהן. עליית הנוער - הכהן, דבורה. עליית הנוער - 1933-1945. הוצאת ח.מ. מו"ל. 2010.
- הכהן, קיבוץ גלויות - הכהן, דבורה (עורכת). קיבוץ גלויות, עלייה לא"י-מיתוס ומציאות. מרכז זלמן שז"ר. ירושלים. תשנ"ח.
- הסוכנות היהודית. מכתבי השליחים קפריסין ו'. אדר ב'. ירושלים. תש"ח. עמ' 1-2.
- הראל, חיה. קול קורא של הרצל אל יהודי צפון אפריקה. כיוונים 11-12. דצמבר 1997. עמ' 48-49.
- ויינר ועופר. פרשת קלאודובו-שאבאץ - ויינר, חנה. דליה, עופר. פרשת קלאודובו-שאבאץ מסע העפלה שלא הושלם. עם עובד. תל-אביב. 1992.
- ויינשטיין. ציונות דתית - ויינשטיין, מנחם. ציונות דתית בשולי ארץ ישראל תנועת תורה ועבודה במחנות המעצר בקפריסין. סביון. תשס"א.
- ויץ. מודעות וחוסר אונים - ויץ, יחיעם. מודעות וחוסר אונים מפא"י לנוכח השואה 1943-1945. יד בן צבי. ירושלים. 1994.
- וסרשטיין. בריטניה ויהודי אירופה - וסרשטיין, ברנרד. בריטניה ויהודי אירופה 1939-1945. אופקים. עם עובד. תל-אביב. 1979.
- זוארץ, פ. החינוך העברי בטריפולי. עם וספר, אלול, תש"ה. עמ' 71-72.
- זרטל, עדית. נפשות נעלמות. המעפילים והמוסד לעליה ב' במאבק להקמת המדינה ולאחריה. הציונות, מאסף ג'. 1989. עמ' 107-126.
- זרטל, עדית. בין מוסר לפוליטיקה העלייה הבלתי לגאלית בתפישותיהם של מנהיגי היישוב בין הקונגרס הציוני העשירי לקונגרס הציוני העשירי ואחד. עמ' 87-107. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עם עובד. תל אביב. 1990.
- זרטל. זהבם של יהודים - זרטל, עדית. זהבם של יהודים. עם עובד. תל-אביב. 1996.
- חגיג'י-לילוף. תחיית התנועה העברית. - חגיג'י-לילוף, יעקב תחיית התנועה העברית, הציונות והתנועה הציונית בלוב, העליות, ההעפלות הבלתי לגאליות וההגירות מלוב 1913-1967. עבודת מ.א. אוניברסיטת בן גוריון בנגב. אוקטובר. 1994.
- חגיג'י-לילוף, יעקב. הקשר בין קהילת יהודי תוניס ובין יהודי לוב בתקופת מלחמת העולם השנייה. כנס יהודי לוב. אוניברסיטת בר אילן. 1998. עמ' 120-122.
- חיות, חומה. הכשרה. עמ' 63. בתוך: בסוק, משה (עורך). החלוץ הצעיר. מאסף, עין חרוד. 1944.
- חורב. נתיב במים עזים - חורב, שי. נתיב במים עזים ההעפלה החלוצית ביבשה ובים. הוצאת דוכיפת. חיפה. 2012.
- חלמיש. אקסודוס הסיפור האמיתי - חלמיש, אביבה. אקסודוס הסיפור האמיתי. עם עובד. אוניברסיטת תל-אביב. תל אביב. 1990.
- חלמיש, אביבה. מדיניות העלייה בשנות ה-30. בין "גאולה" ל"הצלה". זמנים 58. אביב 1997. עמ' 86-99.
- חמל, רפאל. בשליחות לגולה. עמ' 602-608. בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.

- חרקובסקי, ישראל. עם אוניית המעפילים הראשונה מצפון מאפריקה. מבפנים י"ח. חשון תשט"ו. עמ' 273-277.
- טוכמן, יצחק. על יחסי שליחים-מדריכים. עמ' 45-46. בתוך: מחנות הגירוש בקפריסין יום עיון לזכרו של מנחם אורן. חוברת ס"ב. יד טבנקין. רמת אפעל. 1986.
- יבלונקה. הרחק מהמסילה - יבלונקה, חנה. הרחק מהמסילה המזרחיים והשואה. יד ושם. ירושלים. 2008.
- יד טבנקין: 50 שנה להעפלת ולוס 1987; : 50 שנה להעפלה 29.10.2007; תרומת ההעפלה במאבק נגד הבריטים 1948-1945. 1990.
- ירושלמי, נחום. הפעולה העברית בטוניס. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 74.
- ירקוני. ספינות מעפילים - ירקוני, הלל. ספינות מעפילים מ-א' עד ת' או מ'כוכב' עד 'קרב עמק איילון'. הוצאת גוונים. תל-אביב. 2005.
- ישי, ארנון. 'תנועות נוער' ו'ההכשרה העירונית' בטרופולי בין שמירת מסורת לחילון בהשפעת זרמי ההתיישבות הארץ ישראלים (1943-1948). ממזרח וממערב ח'. 2008. עמ' 259-278.
- כהן, גד. 'חוג בן יהודה'. עם וספר, אוגוסט. תש"ד. עמ' 14.
- כהן, גד. 'מגן דוד' בקזבלנקה. עם וספר. אלול תש"ה עמ' 70.
- כהן. עם שב למולדתו - כהן, יונה. עם שב למולדתו פרקי עלייה תר"צ-תש"ס 1930-1980. הסוכנות היהודית. ירושלים. 1986.
- כהן-צרפתי, רחל. בשליחות לגולה. עמ' 592-598 בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.
- כרם, יצחק. יוון והעלייה הבלתי לגאלית 1934-1947. שורשים במזרח ד', 1998. עמ' 241-282.
- לבסקי, חגית. עלייה וקליטה ביישוב היהודי לאומיות, הגירה והתיישבות. האם הייתה מדיניות קליטת ציונית. עמ' 153-177. בתוך: בראלי, אבי וקרלינסקי, נחום. (עורכים). כלכלה וחברה בימי המנדט 1918-1948. אוניברסיטת בן-גוריון. באר שבע. 2003.
- לוזון, יהודה. החינוך העברי בטרופולי. עם וספר, אלול תש"ז. עמ' 61.
- ליס, מיכל. היבטים דמוגרפיים על העלייה מצפון אפריקה בתקופת המנדט. עמ' 123-128. בתוך: שטרית, שמעון. (עורך). חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה. עם עובד. תל-אביב. 1991.
- ליס, מיכל. ממרוקן לישראל: העליות לפני קום המדינה (1830-1948). עמ' 110-122. בתוך: שטרית, שמעון. (עורך). חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה. עם עובד. תל-אביב. 1991.
- ליפמן, מוסיח. מחנות המעפילים בקפריסין – ספירת מלאי. קשר, מס' 16. נובמבר 1994. עמ' 118-106.
- לסקר, מ. מיכאל. יהודים מקומיים ופליטים במרוקו הצרפתית ובתוניסיה במלחמת העולם השנייה. פעמים 114-115, תשס"ח. עמ' 55-105.
- לסקר, מ. מיכאל. ישראל והעלייה - לסקר, מ. מיכאל. ישראל והעלייה מצפון אפריקה 1970-1948. מכון בן גוריון, שדה בוקר. 2006.

- לסקר, מ. מיכאל. תולדות הפעילות הציונית בקהילות היהודיות במרוקו, בתוניס ובאלג'יריה 1897-1947. סקירה חודשית, 8. תשמ"ג. עמ' 9-32.
- לסקר, מ. מיכאל. החינוך היהודי במרוקו. פעמים, 9. תשמ"א, עמ' 78-99.
- מאיר. התנועה הציונית - מאיר, אסתר. התנועה הציונית ויהודי עירק 1941-1950. עם עובד. תל אביב. 1993.
- מכתבי השליחים, קפריסין. מס' ו'. ירושלים, אדר ב' תש"ח. הסוכנות היהודית, המדור לשליחים. (21.11.47) עמ' 1-2.
- מרקוביצי. גחלת לוחמת - מרקוביצי, יעקב. גחלת לוחמת גיוס חוץ לארץ במלחמת העצמאות. יד טבנקין. רמת אפעל. 1991.
- מרקוביצי. 'הרוס הרוס את מחיצת הזרות' על קליטתם של העולים החדשים בצה"ל במלחמת העצמאות. עמ' 142-160. בתוך: עופר, דליה. (עורכת). בין עולים לוותיקים ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953. יד בן צבי. ירושלים. 1996.
- נאור. בים, ביבשה וגם באוויר- נאור, מרדכי. בים, ביבשה וגם באוויר מבט חדש על העפלה. ספרית דקל יהודה. המועצה לשימור אתרים בישראל. 2015.
- נאור, מרדכי. (עורך). עליה ב. עידן, 1. יד בן צבי. ירושלים. 1982.
- נאור. העפלה 1934-1948- נאור, מרדכי. העפלה 1934-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1981. מהדורה שנייה.
- נוסינוב. ההולכים על המים - נוסינוב, ננה. ההולכים על המים ההעפלה מאיטליה 1945-1948. עבודת מ.א. האוניברסיטה העברית. תשכ"ט.
- סילורה, דוד. ההעפלה מארצות המזרח. עמ' 111-123. בתוך: נאור, מרדכי. (עורך). עליה ב. עידן, 1, יד בן צבי. ירושלים. 1982.
- סימון, רחל. התנועה העברית בלוב. שורשים במזרח ב', יד טבנקין. רמת אפעל. 1989. עמ' 193-182.
- סימון, רחל. 'מחוג ציון' לציונות מגשימה: עליית יהודי לוב. שורשים במזרח ג', 1991. עמ' 351-295.
- סלושץ. נפוצות ישראל - סלושץ, נחום. נפוצות ישראל באפריקה הצפונית: מימי קדם ועד ימינו אלה. ספריית קו לקו. ירושלים. 1946.
- סעדון, חיים. ההעפלה מספאקס לפני קום המדינה. עמ' 334-347. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. אוניברסיטת תל-אביב. תל אביב. 1990.
- סעדון. הציונות בתוניסיה - סעדון, חיים. הציונות בתוניסיה 1918-1948. דיסרטציה האוניברסיטה העברית ירושלים. 1992.
- עדס, אברהם. שליחים לגולת המזרח. הד המזרח, 43.1.43. עמ' 4.
- עופר, דליה. העלייה, הגולה והיישוב. קתדרה 43. ניסן תשמ"ז. עמ' 67-90.
- עופר, דליה. מדוע נפסקה ומדוע נתחדשה עליה ב' במלחמת העולם השנייה. עמ' 187-210. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עם עובד. תל-אביב. 1990.

- עופר. בין עולים לוותיקים - עופר, דליה (עורכת). בין עולים לוותיקים ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953. יד בן צבי. ירושלים. 1996.
- עופר, תהילה. מול השער הנעול של פלשתינה-א"י. הירדן 221. 2006. עמ' 19.
- עם וספר. חידוש הקשר עם אפריקה הצפונית. תמוז, תש"ג. עמ' 13.
- עמאר, מאיר. הצלחת הפעולה העברית. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 72.
- פומרנץ. יציאת אירופה - פומרנץ, וניה (זאב, הדרל). יציאת אירופה ליום קיבוץ גלויות. שירות התרבות של צה"ל. תש"ט.
- פטישי, מחתרת במדים - פטישי, חנוך. מחתרת במדים: ההגנה והחיילים הארץ-ישראלים בצבא הבריטי 1939-1945. ההוצאה לאור משרד הביטחון, תל-אביב. 2006.
- פינגרהוט, א. הלוי. מצב העברית באלג'יר. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 71.
- פריג'יה, זוארץ. החינוך העברי בטריפולי. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 75-76.
- פרץ, י.ס. הוראת השפה העברית בספקס (טוניסיה). עם וספר. אלול תש"ו. עמ' 61.
- צבי. הארגון הציוני במרוקו - צבי, יהודה. הארגון הציוני במרוקו בשנים 1940-1948. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים. תשמ"א.
- צבי, יהודה. תחייה עברית וחלוציות במרוקו בשנים 1943-1948. עמ' 344-357. בתוך: בן-עמי, יששכר. (עורך). מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה. הוצאת ועד המערבים. ירושלים. תשנ"א.
- צור, ירון. השפעת המצב הקולוניאלי על התפתחות הפעילות הציונית בצפון אפריקה בין שתי מלחמות העולם. יהדות זמננו, 4. תשמ"ח. עמ' 123-136.
- צור, ירון. אימת הקרנבל - 'המרוקנים' והתמורה הבעייה העדתית בישראל הצעירה. אלפיים, 19, 2000. עמ' 126-164.
- צור, ירון. הבעייה העדתית. עמ' 101-124. בתוך: צמרת, צבי ויבלונקה, חנה. (עורכים). העשור השני תש"ח - תשכ"ח. יד בן צבי, ירושלים, 2008.
- צור, ירון. העלייה מארצות האסלאם. עמ' 57-82. בתוך: צמרת, צבי ויבלונקה, חנה. (עורכים). העשור הראשון תש"י - תש"ח. יד בן צבי, ירושלים, 1991.
- צור, קהילה קרועה - צור, ירון. קהילה קרועה יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954. עם עובד. תל אביב. 2002.
- צחור, זאב. שארית הפליטה כגורם פוליטי. עמ' 23-30. בתוך: מחנות הגירוש בקפריסין יום עיון לזכרו של מנחם אורן. חוברת ס"ב. יד טבנקין. רמת אפעל. 1986.
- צחור, זאב. החזון והחשבון - צחור, זאב. החזון והחשבון בן גוריון בין אידאולוגיה לפוליטיקה. ספריית פועלים. תל אביב. 1994.
- קניאל, יהושע. ממדי הירידה מהארץ בתקופות העלייה הראשונה והשנייה (1882-1914). קתדרה 79. 1994. עמ' 115-138.
- קסטל, כלב. שליחות באפריקה הצפונית. שורשים במזרח, א'. 1986. עמ' 321-361.
- קסטל, כלב. בשליחות לגולה. עמ' 555-581. בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.

- רב שיח: הגנה יהודית בארצות צפון אפריקה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.
- רוזנברג, שלום. הזיקה לארץ ישראל בהגות היהודית – מאבק השקפות. דיון ביד בן צבי. קתדרה 4. יולי 1977. עמ' 148-175.
- רוזנפלד, אלכסנדר. היהדות הספרדית במערכה העברית. עם וספר. עמ' 11-13.
- ריבלין. זר לא יבין - ריבלין, גרשון ועליזה. זר לא יבין. כינויי סתר בישוב היהודי בארץ ישראל. מערכות. תל אביב. 1988
- שוראקי. קורות היהודים - שוראקי, אנדרי, נתן. קורות היהודים צפון אפריקה. עם עובד. תל אביב. 1975.
- שטרית, יוסף. מודעות חדשה לאנומליות וללשון—ניצניה של תנועת השכלה עברית במרוקו בסוף המאה הי"ט. עמ' 130-168. בתוך: שטרית, יוסף וצבי, יהודה (עורכים), מקדם ומים ב'. תשמ"ו, אוניברסיטת חיפה.
- שילה, מרגלית. עליית המונים או עליית נבחרים? היחס לעולים בימי העלייה הראשונה והעלייה השנייה. עמ' 107-130. בתוך: הכהן, דבורה (עורכת). קיבוץ גלויות, עלייה לא"י – מיתוס ומציאות. מרכז זלמן שזר. ירושלים. תשנ"ח.
- שירן. הזירה הימית - שירן, אסנת. הזירה הימית מראשית ההעפלה יד ראשית המדינה -1945-1934. יד טבנקין. 2007.
- שמלץ, עוזיאל. בעיות מושגיות במחקר של עדות ישראל. פעמים 65. תשנ"ג. עמ' 125-139.
- שמלץ, עוזיאל. העלייה ההמונית מאסיה ומצפון אפריקה: היבטים דמוגרפיים. פעמים 39. 1989. עמ' 15-63.
- שניבאום. התנועה הרביזיוניסטית - שניבאום, אבי. התנועה הרביזיוניסטית וההעפלה -1940-1932. רובינזון בע"מ. תל אביב. 1988.
- שערי. גירוש קפריסין - שערי, דוד. גירוש קפריסין 1946-1949 ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים. הספרייה הציונית. ירושלים. תשמ"א.
- שערי, דוד. מאפייני חברת המעפילים במחנות הגירוש בקפריסין. חמישים שנה להקמת מחנות הגירוש למעפילים בקפריסין, אוגוסט 1946 – פברואר 1949. משואה, כ"ה. 1997. עמ' 48-62.
- שערי, דוד. הנוער הציוני במחנות הגירוש בקפריסין. משואה, ל'. 2002. עמ' 261-279.
- שקי, יצחק. על יהדות צפון אפריקה והשפה העברית תמוז תש"ג. עם וספר. עמ' 5-11.
- שרביט. הנוער בעלייה - שרביט, יוסף. הנוער בעלייה – תנועת שרל נטר. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2000.
- שרף, מיכל. הפעילות הציונית בעיר נאבל בתוניסיה בראשית המאה ועשרים. מהות, כתב עת ליצירה יהודית 24. 2002. עמ' 137-146.
- תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.
- Swarc. . Illegal Immigration - Swarc, Alan. Illegal Immigration to palestine 1945-194: The French Connection. London ,2005
- Hadari, & Tschor. Voyage to Freedom - Hadari, Venia. Zeev. & Tschor, Zeev. Voyage to Freedom Episode in The Illegal Immigration to Palestine. Valentine Mitchell Press. 1985.

Hadari. Second Exodus - Hadari, Venia. Zeev. Second Exodus - The Full Story of Jewish Illegal Immigration to Palestine 1945-1948. Valentine Mitchell Pub. London.1991.

Meir-Glitzstein. From Eastren Europe - Meir-Glitzstein, Esther. From Eastren Europe to the Middle East: The Reversal in Zionist policy vis-à-vis the jews of Islamic countries. The Journal of Israeli History. Vol. 20, No.1 (Spring 2000) pp.2 4-48.

Toledanof. Une Histoire de Familles - Toledano, Josef. Une Histoire de Familles.- Les Noms de Famille Juifs D'Afrique du Nord des Origines a Nos Jours. Editions Ramotal. Jerusalem. 1998

אינטרנט

לפידות, יהודה. העלייה הבלתי לגאלית, לידתה של מחתרת. אתר דעת, www.daat.ac.il. מכללת הרצוג. (15.1.14).

יומנים וספרי זיכרונות:

אבוטבול. שני אחים בסאפי - אבוטבול, יהודה. שני אחים בסאפי ילדות בצל מלחמת העולם השנייה. ללא ציון הוצאה. 2006.

אבידוב. נתיבים נעלמים - אבידוב, יאני. נתיבים נעלמים העפלה במחתרת, במדבר ובים. עם עובד. תל אביב. תשט"ו.

אביטל. למען אחיי ורעיי. - אביטל, רפאל. למען אחיי ורעיי. הוצאת קווים אישיים. תל אביב. 2009.

אבנרי. אופטימיסט - אבנרי, אורי. אופטימיסט. כרך א'. ידיעות אחרונות. תל אביב. 2014.

אבריאל. פתחו שערים - אבריאל, אהוד. פתחו שערים. מעריב. תל אביב. 1976.

אוחיון, פרק עלום - אוחיון, אלי. פרק עלום בתולדות יהודי מרוקו במאה העשרים. תרגמה מצרפתית בת-עדה חגית. הוצאת גמא, 2017.

אורבך וקרן. אורבך, אלימלך אפרים - חנה אורבך ורחל קרן (עורכות). יומנו של רב ארץ ישראלי בצבא הבריטי: רשימות בימי מלחמה. תש"ב-תש"ד, 1942-1944. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2008.

איזיק, דוד. 'משמר העמק'. עמ' 68 בתוך: ינאי, שמואל. אלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב. תשס"א.

אליאב. הספינה אולואה - אליאב, אריה (לובה). הספינה אולואה סיפורו של ארטור. עם עובד. תל אביב. 1977.

אלמוג, יוסקה. 'הנחשון/קסטל'. עמ' 75. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

בועז, אריה. עלום ונוכח בכל- בועז, אריה. עלום ונוכח בכל. סיפור חיו של שאול אביגור. ההוצאה לאור משרד הביטחון. 2001.

בועז. הספינות – בועז, אריה- הספינות שבדרך. 2003.

בן-המוזג. ממרוקו לישראל - בן-המוזג, חיים. ממרוקו לישראל סיפורו של מעפיל בלתי לגאלי באוניה 'יהודה הלוי'. הוצאת עידן חדש. נתניה. 1998.

- בן-הרוש. שורשים - בן-הרוש, אליהו. שורשים תולדות משפחת בן הרוש. כפר חב"ד. ללא ציון שנה.
- בן-ציון, יעקב. 'לקוממיות'. עמ' 138. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- בן-שמחון. המהלכים על המים - בן-שמחון, גבריאל. המהלכים על המים. הקיבוץ המאוחד. תל אביב. 1997.
- בראגינסקי. עם חותר אל החוף - בראגינסקי, יהודה. עם חותר אל החוף. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשכ"ה.
- בר-גורא, נפתלי. יומן צפון אפריקה. שנתון 'הצופה'. תשי"ג אדר.. עמ' ש"ג-שנ"ו.
- ברמן. אוניות המלחמה של המעפילים - ברמן, אריה. אוניות המלחמה של המעפילים. אריה ניר. תל אביב. 2009.
- גויטע, יוסף. קטעים מיומן ההכשרה בטרופולי מיום יסודה ועד סגירתה (פרעות 1948). עמ' 190-131. בתוך: רובין, בן-ציון. (עורך). לוב הדים מן היומן פרק בפעילות הציונית של יהודי לוב. האגודה למורשת יהדות לוב. ירושלים. 1988.
- גפן. פורצי המחסומים. גפן, אבא. פורצי המחסומים. יסוד. תל-אביב. 1961.
- גפן, בני. 'הברק'. עמ' 169. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- גפן, בני. 'משמר העמק'. עמ' 69. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב. תשס"א.
- גרינפלד. הצי הסודי - גרינפלד, מורי. הצי הסודי של היהודים (1946-1948). הוצאת גפן. ירושלים. 1994.
- דובקין. העלייה וההצלה - דובקין, אליהו. העלייה וההצלה בשנות השואה. ערכים - ספרית מדריכים. ט"ז. ראובן מס. ירושלים. הסוכנות היהודית. תשי"ו.
- דיין. עושים מדינה - דיין, דודו (עורך). עושים מדינה. הוצאה לאור משרד הביטחון. תל אביב. 1991.
- דרור, יוסף. 'המעפיל האלמוני'. עמ' 196. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- דרורי. בגלים סוערים הפל"ים. דרורי, בצלאל בגלים סוערים הפל"ים ואוניות הגירוש. אינטרמדיה. 1999.
- הירשמן, איירה. בדרך לחיים מסטרומה עד הנה. אחיאסף, תלסאביב. 1947.
- הכלפוני, שלום. בליל שמירה. עמ' 41-48. בתוך: חבס, ברכה. (עורכת). שבטים קובץ סיפורים ורשימות של עולים חדשים. עם עובד. תל אביב. תשי"ג.
- הכרמלי. עד עלות השחר - הכרמלי, אליהו (לולו). עד עלות השחר. קריית ספר. ירושלים. תשל"ח.
- הראל, יוסי. ה'אקסודוס'. עמ' 223. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- זילברברג. בשליחות העם - זילברברג, אברהם. בשליחות העם והמדינה. הוצאה פרטית. 1995.

- חבס. הספינה שנצחה - חבס, ברכה. הספינה שנצחה. הוצאת מערכות. תל אביב. תש"ט.
- יפהר. פלוגת הפלמ"ח - יפהר, משה. פלוגת הפלמ"ח באיטליה תש"ו- תש"ז. 1993
- יציאת אירופה תש"ז – פרשת ההעפלה והגירוש של מעפילי 'אקזודוס' 1947' מסופרת בפי ילדי דרור ומדריכיהם. מרכז דרור מינכן. תש"ח. (ללא שם כותב או עורך).
- יקותיאלי. בחבלי העלייה והקליטה - יקותיאלי, ישראל. בחבלי העלייה והקליטה. ספרית הפקיד. תל אביב. 1963.
- כהן. ברוח סערה - כהן, אדיר (עורך). ברוח סערה פרקים מחייו ומפעלו של יהודה ארזי. מוזיאון צה"ל. ירושלים. 1966.
- כהן. אלון בסער - כהן, אדיר. אלון בסער עלילות רכש ופרקי העפלה. הוצאת מילוא בע"מ. הדפסה שנייה. תל אביב. 1973.
- כהן-פרנקו. בדרך שלי- כהן-פרנקו, נדיה. בדרך שלי. דוקטורי. רעננה. 2009.
- כהן. תנועת 'צעירי ציון'-דרור' - כהן, רחל. תנועת 'צעירי ציון'-דרור' בצפון אפריקה. יובל שנים 1943-1993. המרכז לחינוך ותרבות. הסתדרות העובדים הכללית. תל אביב. 1993.
- כהן, רחל, בריק, עדה, דרום, יואל ושחר, גד. (עורכים). תנועת 'צעירי ציון'-דרור' עדות וסיפור גרעיני הגשמה ופרשיות. המרכז לחינוך ותרבות, ההסתדרות העובדים הכללית. תל אביב. 1994.
- כחלון. ההעפלה מלוב - כחלון, חיים. ההעפלה מלוב סיפור הגבורה של יהודי לוב ומאבקם לעליה ארצה. הוצאת המחבר. תשנ"ט.
- כלפון-פוני. את אחי - כלפון-פוני, שלום. את אחי אנוכי מבקש. הוצאת אופיר. יהוד. 2012.
- כרוז. האיש בעל שני הכובעים - כרוז (קראוס), יעקב. האיש בעל שני הכובעים זיכרונותיו של בכיר במוסד. משרד הביטחון הוצאה לאור. תל אביב. 2003.
- לוי. עליתי מספציה - לוי, יצחק. עליתי מספציה. עם עובד. תל אביב. תש"ז.
- מוסנזון. מכתבים מן המדבר - מוסנזון, משה. מכתבים מן המדבר. ההסתדרות הכללית של העובדים בישראל. 'הקיבוץ המאוחד' תל אביב. 1965.
- מיליקובסקי. צף על עקבותיו - מיליקובסקי, זאב. צף על עקבותיו סיפורה של קבוצת מעפילים. הוצאת תמוז-אומני. תל אביב. 1989.
- מימון, יוסף. תולדות ההעפלה עמ' 263-268. בתוך: חגיגי-לילוף, יעקב. (עורך). תולדות יהדות לוב, מראשית ההתיישבות היהודית בלוב ועד עלייתם וקליטתם בארץ. הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב. אור יהודה. 2000.
- סוכרי. בנגאזי-ברגן בלזן - סוכרי, יוסי. בנגאזי-ברגן בלזן. עם עובד. תל אביב. 2013.
- סרני. ספינות ללא דגל - סרני, עדה. ספינות ללא דגל. עם עובד, תל אביב, תשל"ה.
- פאלק. מכתבים -פאלק, ולטר. מכתבים של רופא ממחנות קפריסין. ירון גולן. 1994.
- פבי, גבי. 'מולדת' ו'ארבע החירויות'. עמ' 148. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

פדלון, צ. אדאדי. עליה ב. עמ' 269-274. בתוך: חגי'ג-לילוף. (עורך). יעקב. תולדות יהדות לוב, מראשית ההתיישבות היהודית בלוב ועד עלייתם וקליטתם בארץ. הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב. אור יהודה. 2000.

פור. אל החוף הנכסף - פור, דוד. אל החוף הנכסף. בית לוחמי הגיטאות. 2001.

פרלוב. באים מאהבה - פרלוב, אמירה. באים מאהבה. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2006.

קליגר. לחיות בשליחות - קליגר, משה. לחיות בשליחות מבחר דברים ורשימות. 'הקיבוץ המאוחד' יד טבנקין. תש"ס.

קליגר, נח. אלה תולדות נח - קליגר, נח. אלה תולדות נח. האוטוביוגרפיה של נח קליגר. ידיעות אחרונות. תל אביב. 2010.

שוורץ. יציאת אירופה - שוורץ, מאיר. יציאת אירופה תש"ז מעפילי אקסודוס 1947. אות ועד. ירושלים. 2007.

שטיינר. פטריה - שטיינר, א. גרשון. פטריה. עם עובד. תל אביב. 1964.

שילון, מאיר. העלייה מלוב. עמ' 317-321. בתוך: פריגיא, זוארץ. עמישדי, גויטע. צוריאל, שקד. פריגיא, תייר. גבריאל, ארביב. (עורכים). יהדות לוב. הוצאת ועד קהילות לוב בישראל. תל אביב. 1960.

שמר, גדעון. אחד מארוקני. עמ' 73-82. בתוך: קשת סופרים, ילקוט לדברי-ספרות של סופרים-חיילים. הוצאת שרות התרבות של צבא הגנה לישראל. תש"ל.

Gues, Arlette. La Passagere de L'Exosdus - Gues, Arlette. La Passagere de L'Exosdus . Recite recueilli par Chaapsal. Madeleine. Edition Robert Lafont. Paris.1978.

Laub, Morris. Last Barrier to Freedom - Laub, Morris. Last Barrier to Freedom . Judah Magnes Museum. Berkley. Cal. 1985